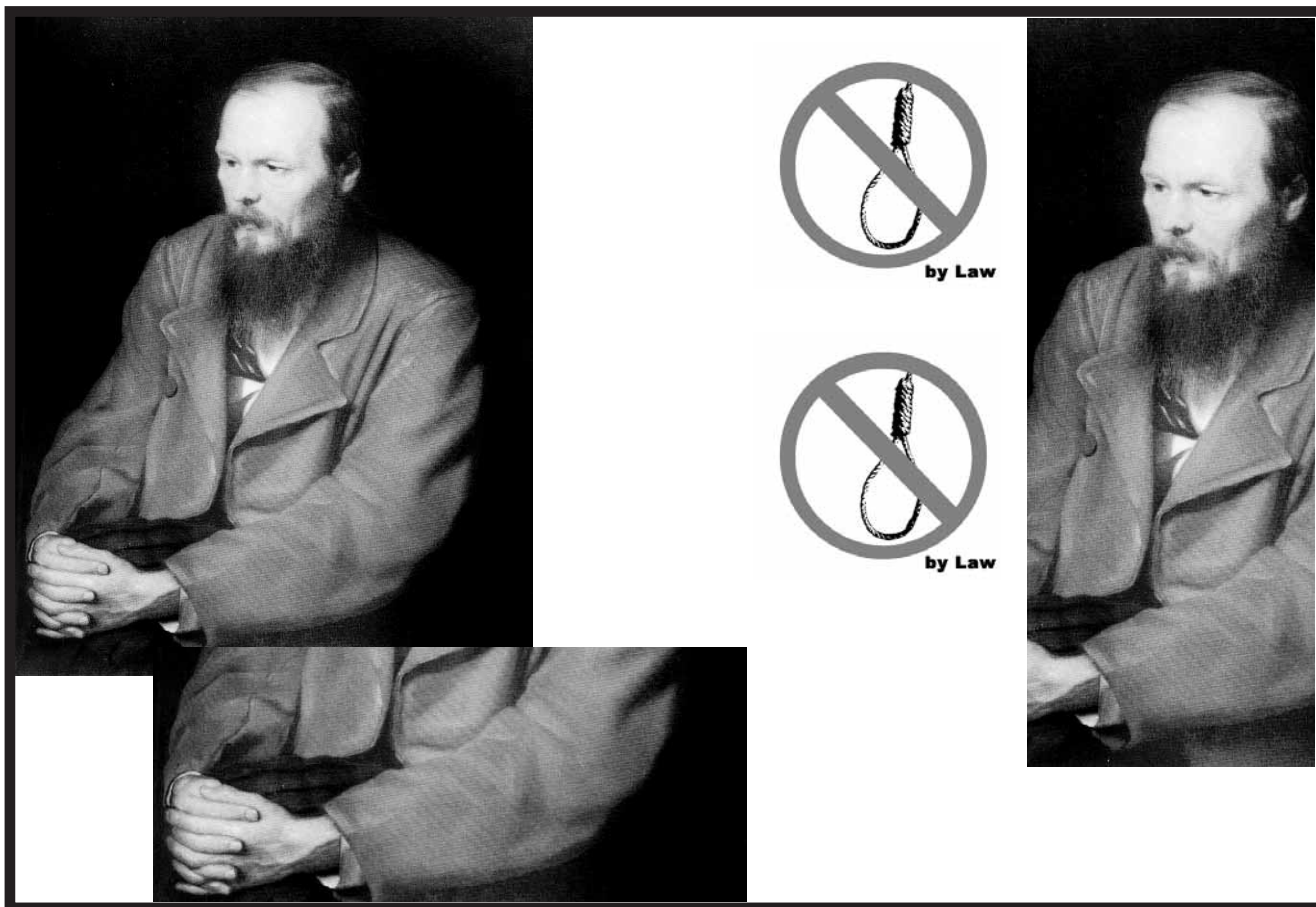

Η ΑΠΟΡΡΙΨΗ ΤΗΣ ΘΑΝΑΤΙΚΗΣ ΠΟΙΝΗΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΙ¹

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

1. Η θανατική ποινή στη Ρωσία

Η θανατική ποινή έχει μεγάλη παράδοση στη Ρωσία. Εκτός από ένα μικρό διάστημα στα μέσα του 18ου αιώνα, κατά το οποίο είχε καταργηθεί στη χώρα από την αυτοκράτειρα Ελισαβέτα Πετρόβνα (Elizaveta Petrovna), για να την επαναφέρει η Αικατερίνη η Μεγάλη για «κρατικά, στρατιωτικά και παρόμοια εγκλήματα», η θανατική ποινή ίσχυε στο ρωσικό δίκαιο σχεδόν αδιάλειπτα από τις αρχές του 19ου αιώνα έως σήμερα.² Κατά τη δεκαετία του 1860 σημειώθηκαν πολύ συχνές τροποποιήσεις του ποινικού κώδικα που επαναπροσδιόριζαν κάθε φορά τα εγκλήματα που θα μπορούσαν να την επιφέρουν. Έξαρση επιβολής της θανατικής ποινής, αλλά και εκτελέσεων σημειώθηκε στο διάστημα ανάμεσα στο 1905 και το 1917, οπότε και οι εκτελεσθέντες ανήλθαν σε εκατοντάδες. Μετά την επανάσταση, η θανατική ποινή καταργήθηκε ως απάνθρωπο μέτρο τρεις φορές για μικρά κάθε φορά χρονικά διαστήματα: Το 1917-1918, το 1920-1921 και το 1947-1950. Παρόλο όμως που καθ' όλη τη διάρκεια της σοβιετικής εξουσίας πάντα στον ποινικό κώδικα επαναλαμβανόταν η προσωρινότητα της ισχύος της, υπήρχαν περίοδοι

Η Αλεξάνδρα Ιωαννίδου είναι Σλαβολόγος, Λέκτορας Τμήματος Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

(ειδικά κατά τη δεκαετία του 1930) που εφαρμοζόταν αλλά και εκτελούνταν με πολύ μεγάλη συχνότητα. Κάθε φορά που η θανατική ποινή επαναφέρονταν, η αιτιολόγηση του μέτρου βασιζόταν στον ισχυρισμό του Λένιν, ότι η θανατική ποινή ήταν απαραίτητη για την υπεράσπιση της επανάστασης απ' τους ταξικούς εχθρούς της. Με αυτή την αιτιολογία, σε θάνατο κινδύνευαν να καταδικαστούν όσοι είχαν πάρει μέρος σε αντεπαναστατικές ενέργειες, όσοι θεωρούνταν τρομοκράτες, ή ήταν μέλη παράνομων οργανώσεων. Δυστυχώς, επειδή ο ορισμός της «αντεπαναστατικής ενέργειας» κατάντησε, ειδικά επί Στάλιν, πολύ πλατύς (ακόμα και απλοί κλέφτες ενίοτε χαρακτηρίζονταν αντεπαναστάτες, για να μην αναφερθεί κανείς στους αντιφρονούντες), η θανατική ποινή επιβαλλόταν και εφαρμοζόταν πολύ συχνά τη σταλινική εποχή. Κατά τη δεκαετία του 1960, στα εγκλήματα που επέφεραν καταδίκη σε θάνατο συμπεριλαμβάνονταν ακόμα και συγκεκριμένα οικονομικά αδικήματα, αλλά και ο βιασμός. Τη δεκαετία του 1980, λόγω της «περεστρόικα», τα αδικήματα που θα μπορούσαν να επιφέρουν θανατική καταδίκη από 18 μειώθηκαν σε 5. Μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, το νέο σύνταγμα της Ομοσπονδίας, ρητώς αναφέρεται στο άρθρο 20, παρ.1 στο «δικαίωμα όλων στη ζωή». Στην παρ. 2 ορίστηκε ότι «η θανατική ποινή μπορεί να επιβληθεί βάση του ομοσπονδιακού νόμου ως έσχατο ποινικό μέτρο για ιδιαιζόντως σοβαρά εγκλήματα ενάντια στη ζωή», ενώ όμως συγχρόνως τίθεται ως απώτερος στόχος η κατάργησή της.³ Επίσης, το νέο σύνταγμα έδωσε στον πρόεδρο της Ομοσπονδίας τη δυνατότητα να εκχωρεί χάρη στους θανατοποινίτες, γεγονός που μείωσε τον αριθμό των εκτελέσεων στη διετία 1993-1995 στο ένα δέκατο περίπου του αριθμού των εκτελεσθέντων στη διετία 1989-1991.⁴ Το 1992 συστάθηκε ειδική ανεξάρτητη επιτροπή χάριτος δίπλα στον πρόεδρο της Ρωσικής Ομοσπονδίας, αποτελούμενη από 13 εμπειρογνώμονες, ανθρώπους που θεωρήθηκαν από τον πρώτο της επικεφαλής, τον Anatolij Pristavkin «ανεξάρτητοι, αδιάφθοροι και αξιοσέβαστοι». Σύμφωνα με τα στοιχεία που ο ίδιος δίνει, τον πρώτο χρόνο λειτουργίας της, η Επιτροπή εξέτασε όλες τις περιπτώσεις των καταδικασθέντων σε θάνατο, είτε εκκρεμούσε αίτησή τους για χάρη είτε όχι, και έδωσε χάρη στους 55 από τους συνολικά 56. Το 1993, από τους 153 καταδικασθέντες δόθηκε χάρη στους 159 και το 1994 στους 124 από τους 137. Συγχρόνως, η Επιτροπή εισηγήθηκε την υιοθέτηση της ποινής των ισόβιων δεσμών, που μέχρι τότε δεν προβλεπόταν: η ανώτατη ποινή πριν τη θανατική ήταν η εικοσαετία, που από πολλούς θεωρούνταν πολύ μικρή για ορισμένα αδικήματα.

Το 1996, η Ρωσία, με την είσοδό της στο Συμβούλιο της Ευρώπης δεσμεύθηκε να ανταποκριθεί μέσα σε μια τριετία στην προϋπόθεση που της θέτει ο ευρωπαϊκός αυτός οργανισμός για κατάργηση της θανατικής ποινής και άρα για αλλαγή του Συντάγματός της: το Πρωτόκολλο αρ. 6 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου αποτελεί την πρώτη διεθνή συμφωνία που απαιτεί κατάργηση της θανατικής ποινής σε κάθε περι-

σταση και χωρίς εξαιρέσεις. Τα κράτη δεν έχουν δικαίωμα να διατυπώσουν επιφυλάξεις κατά την επικύρωσή του, ούτε καν επικαλούμενα το άρθρο 15 της Σύμβασης που επιτρέπει την αναστολή κάποιων μέτρων εν καιρώ πολέμου ή σε περιόδους που απειλείται το εκάστοτε έθνος. Αν και ήδη από το 1992, όταν η Ρωσία ζήτησε την είσοδό της στο Συμβούλιο της Ευρώπης, αποδέχτηκε τους όρους που της έθεσε ο οργανισμός αυτός ως προϋπόθεση για να γίνει δεκτή, σήμερα, δεκαπέντε χρόνια μετά, η κυβέρνηση του Πούτιν ακόμα δεν έχει προχωρήσει στην επικύρωση του πρωτοκόλλου 6 της ΕΣΔΑ κι απ' ό,τι φαίνεται ούτε πρόκειται να το κάνει.⁵

Ένας σημαντικός λόγος για την άρνηση συμμόρφωσης της Ρωσίας στη θεμελιώδη αυτή αξίωση του Συμβουλίου της Ευρώπης είναι σίγουρα η κοινή γνώμη στη Ρωσία, η οποία μάλλον τάσσεται υπέρ της θανατικής ποινής. Σύμφωνα με τελευταίες καταμετρήσεις, η πλειοψηφία των ρώσων πολιτών είναι υπέρ του μέτρου: 55% έως και 70% των πολιτών απαιτούν τη διατήρηση της θανατικής ποινής.⁶ Αν, όπως σημειώνεται σε μια σχετική ανάλυση, «η θανατική ποινή παραμένει ένα δυνατό σύμβολο ελέγχου σε μια κοινωνία συνηθισμένη σε έναν αυταρχικό νόμο που κάποτε παρείχε στους πολίτες ασφάλεια»,⁷ είναι δύσκολο να αναμένει κανείς απ' τους πολιτικούς να προχωρήσουν σε μέτρα με τα οποία θα διακύβευαν την προοπτική επανεκλογής τους.

Ενάμιση αιώνα πριν, η κατάφαση αυτή της θανατικής ποινής, ακόμα και από ανθρώπους της διανοήσης, δεν ήταν καθόλου αυτονόητη.

2. Ο Ντοστογιέφσκι και η φιλοσοφική απόρριψη της θανατικής ποινής

Ένας από τους κύριους διανοητές που απέρριπταν τη θανατική ποινή στη Ρωσία ήταν ο Φιόντορ Μιχαήλοβιτς Ντοστογιέφσκι. Μπορεί να θεωρηθεί ότι ο τρόπος με τον οποίο ο Ντοστογιέφσκι πραγματεύεται και αρνείται τη θανατική ποινή είναι ξεχωριστός και καθιστά τις θέσεις του ιδιαίτερα πειστικές και καταλυτικές: σύμφωνα με τον Ντερριντά (Derrida), φιλόσοφοι και συγγραφείς του 19ου και του 20ού αιώνα που ασχολήθηκαν με το θέμα εξέφρασαν στην πλειονότητά τους απλώς τη φρίκη τους για τη θανατική ποινή, λόγω του τρόπου της εκτέλεσής αυτής *καθεαυτής*, αποφεύγοντας να ασχοληθούν φιλοσοφικά, ή ηθικά, αποφεύγοντας δηλαδή να καταπιαστούν *επί της αρχής* με το θέμα.⁸ Συγχρόνως, πολλοί και καθ' όλα αξιοσέβαστοι φιλόσοφοι και διανοούμενοι, αρχής γενομένης από τον Πλάτωνα και συνεχίζοντας με τον Καντ (Kant) συνέδεσαν την ύπαρξη της θανατικής ποινής με την ανθρώπινη φύση, θεωρώντας τη μέρος του «ιδιου του ανθρώπου» ή μάλιστα ακόμα και την κατ' εξοχήν ανθρώπινη δυνατότητα ανύψωσης πάνω από τον θάνατο μέσω της θυσίας. Με άλλα λόγια, κατά τον Ντερριντά, οι περισσότεροι διανοητές, είτε απέρριψαν τη θανατική ποινή απλώς λόγω του απάνθρωπου της εκτέλεσής, είτε την αποδέχθηκαν μέσω ενός θεολογικο-πολιτικού λόγου. Ο Ντερριντά⁹ αποδεικνύει το ευάλωτο του μέχρι τώρα αρθρωμένου

λόγου κατά της θανατικής ποινής που κατά τη γνώμη του βασίζεται (1) σε μια ωφελμιστική θεώρηση του προβλήματος που απορρέει από τον Μπεκαρία (Beccaria) (η επιτυχής άρνηση της οποίας από τον Καντ ωστόσο οδήγησε τελικώς στην αποδοχή της θανάτωσης του ενόχου), (2) σε μια άκρως εύθραυστη σύνδεσή του με τις έννοιες των εθνικών δικαίων και του ανθρωπισμού εν καιρώ ειρήνης (οπότε και αναιρείται η προάσπιση των ιδίων αρχών εν καιρώ πολέμου ή σε περιπτώσεις τρομοκρατίας κλπ.) και (3) σε μια γενικόλογη και φιλοσοφικώς ελάχιστα τεκμηριωμένη αξίωση για το «δικαίωμα στη ζωή» που με δεδομένες τις έννοιες του «εγκλήματος κατά της ανθρωπότητας», της «γενοκτονίας» κλπ. καθίσταται ούτως ή άλλως πολύ προβληματική.

Με άλλα λόγια, ο Ντεριντά εκφράζει το έλλειμμα φιλοσοφικής τεκμηρίωσης της απόρριψης της θανατικής ποινής, την ανάγκη να υπάρξει ένας φιλοσοφικώς πολύ καλά δομημένος λόγος για την απαρέγκλιτη και αδιαπραγμάτευτη άρνηση του δικαίωματος στην εξουσία να αφαιρεί τη ζωή οποιουδήποτε πολίτη και για οποιονδήποτε λόγο: «...ποτέ, απ' όσο γνωρίζω, κανένας φιλόσοφος ως τέτοιος, στον ειδικά και συστηματικά φιλοσοφικό του λόγο, ποτέ καμιά φιλοσοφία ως τέτοια δεν αμφισβήτησε τη νομιμότητα της θανατικής ποινής. Από τον Πλάτωνα στον Χέγκελ, από τον Ρουσσώ στον Καντ (...) πήραν ρητά θέση, ο καθένας με τον τρόπο του, ενίοτε με δισταγμούς και τύψεις (Ρουσσώ) υπέρ της θανατικής ποινής. (...) Όσοι διατύπωσαν δημόσιο λόγο ενάντια στη θανατική ποινή, δεν το έκαναν ποτέ, απ' όσο ξέρω, με αυστηρά φιλοσοφικό τρόπο.»¹⁰

Αν και κανείς δεν θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι ο Ντοστογιέφσκι άρθρωσε επί του θέματος έναν «συστηματικά φιλοσοφικό» λόγο κατά της θανατικής ποινής, ωστόσο, καθώς φαίνεται, στην απόρριψή της, βασίζεται σε μια ηθική συλλογιστική ηθική, ξεπερνώντας τα μέχρι τότε αλλά και μετέπειτα επιχειρήματα για την υπόθεση αυτή.

Διαβάζοντας προσεκτικά τα αποσπάσματα από το έργο του Ντοστογιέφσκι όπου καταδικάζεται η θανατική ποινή και ενώ σε μια πρώτη ανάγνωση διακρίνεται και σ' αυτόν μια άρνηση της διαδικασίας της εκτέλεσης, σύμφωνα με το πώς αντιμετωπίζουν το ίδιο θέμα οι περισσότεροι διανοούμενοι αρνητές της,¹¹ αναδεικνύεται και μια βαθύτερη ενασχόληση του συγγραφέα με το ερώτημα του αποδεκτού ή μη της θανατικής ποινής – μια ενασχόληση που κάλλιστα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι προσιδιάζει σε μια ουσιαστικότερη φιλοσοφικο-θρησκευτική προσέγγιση. Επιπλέον, η αντίληψη του Ντοστογιέφσκι για τη θανατική ποινή, παρότι φαίνεται ότι αντλεί από την οντοθεολογική παράδοση, αντί να καταφάσκει, όπως τονίζει ο Ντεριντά ότι συνήθως συμβαίνει σε αυτές τις περιπτώσεις, απορρίπτει τη θανατική ποινή.

Ας δούμε όμως πώς ο Ντοστογιέφσκι καταφέρνει να χρησιμοποιήσει και συγχρόνως να ανατρέψει τη θρησκευτική επιχειρηματολογία από καταφατική σε απορριπτική της θανατικής ποινής.

3. Ο «Ηλίθιος», η δημόσια εκτέλεση και η στιγμή της ενόρασης

Στον *Ηλίθιο*, που θεωρείται και το βασικό έργο στο οποίο εμπεριέχονται ολοκληρωμένες οι απόψεις του Ντοστογιέφσκι για τη θανατική ποινή, η συζήτηση γύρω από το θέμα λαμβάνει χώρα σε δυο φάσεις: στην πρώτη, ο κεντρικός ήρωας του μυθιστορήματος, πρίγκιπας Μίσκιν, λίγες ώρες μετά την άφιξή του στην Πετρούπολη από τη Δύση, βρίσκεται στον προθάλαμο του γραφείου ενός μακρινού συγγενή του, του στρατηγού Επάντσιν, και συζητάει για το θέμα με τον θαλαμηπόλο του σπιτιού όπου ρητώς απορρίπτει τη θανατική ποινή. Σε μια επόμενη φάση, στο σαλόνι της γυναίκας του στρατηγού, παρουσία των θυγατέρων της, γίνεται και πάλι εκτενής αναφορά στην εκτέλεση αυτή καθαυτή με τη συνακόλουθη –πιο έμμεση αλλά και πιο ουσιαστική κατά τη γνώμη μου από φιλοσοφικής πλευράς– άρνησή της.¹²

Στην πρώτη λοιπόν συζήτηση με τον θαλαμηπόλο, συγκρίνοντας ανάμεσα στη Ρωσία και τη Δύση, ο Μίσκιν επαινεί την κατάργηση της θανατικής ποινής στη Ρωσία σε αντίθεση με τη Δύση, και ύστερα αναφέρεται πολύ σύντομα στις τελευταίες στιγμές του θανατοποινίτη.¹³ Ο Μίσκιν στηρίζει την απόρριψη της θανατικής ποινής κυρίως στον χαρακτηρισμό της ως «ύβρεως κατά της ψυχής»: Η πρόκληση αβάσταχτου *ψυχικού πόνου* στον άνθρωπο που εξαναγκάζεται να αναμένει τον σίγουρο θάνατό του κρίνεται απαράδεκτη. Συγχρόνως επιχειρείται και μια πολύ ενδιαφέρουσα σύγκριση ανάμεσα στον φόνο που διαπράττεται από έναν κοινό εγκληματία και στη θανάτωση μέσω της θανατικής ποινής που εκτελεί το κράτος. Ο Μίσκιν θεωρεί τον φόνο που διαπράττει το κράτος πολύ πιο σκληρό από τον φόνο που διαπράττει ένας κοινός εγκληματίας, κυρίως γιατί στερεί από τον κατάδικο κάθε ελπίδα να γλιτώσει, αλλά και κυρίως λόγω του ψυχρού και του αμετάκλητου μιας απόφασης ειλημμένης με τη λογική. Για παράδειγμα, ο Μίσκιν περιγράφει τη σκηνή της καταδίωξης και δολοφονίας ενός ανθρώπου από ληστές στο δάσος, παρουσιάζοντάς την πιο ανθρώπινη σε σύγκριση με τη δημόσια εκτέλεση ενός θανατοποινίτη.

Στη δεύτερη συζήτηση με τις γυναίκες του σπιτιού των Επάντσιν, στην οποία το ζήτημα αναπτύσσεται σε εύρος τεσσάρων περίπου σελίδων, εγκαταλείπεται πλήρως ο συσχετισμός του προβλήματος με τη Ρωσία αλλά και με τον τελευταίο νόμο που αποτέλεσε και το συγγραφικό πρόσχημα ενασχόλησης του Ντοστογιέφσκι με το θέμα: η αφορμή και η αρχή της συζήτησης είναι αισθητικού περιεχομένου, ενώ η κατάληξή της ηθικο-φιλοσοφικού.

Στο σαλόνι των Επάντσιν, ο διάλογος στρέφεται γύρω από την τέχνη: η μεγαλύτερη κόρη, η Αδελαΐδα, ψάχνει να βρει αντικείμενο για να ζωγραφίσει και ζητάει από τον πρίγκιπα να τη συμβουλευσει:

«Από ζωγραφική δεν έχω ιδέα», απαντάει ο Μίσκιν.
«Έχω την εντύπωση ότι φτάνει να κοιτάξει κανείς και να ζωγραφίσει αυτό που βλέπει.» Όταν τον ρωτάνε όμως αν ο ίδιος «ξέρει να κοιτάζει», απαντάει: «Δεν ξέρω. Το μόνο που έκανα κει κάτω, ήταν να καλυτε-

ρέψει η υγεία μου. Δεν ξέρω αν έμαθα να κοιτάζω. Εδώ που τα λέμε, όλο σχεδόν το διάστημα ήμουν πολύ ευτυχισμένος.»¹⁴

Στη συνέχεια, ο πρίγκιπας εξιστορεί το πώς αντιλαμβάνεται ο ίδιος την ευτυχία και το πώς στο ήρεμο ελβετικό χωριουδάκι όπου ζούσε μέσα στη φύση είχε καταλήξει στο ότι ο καθένας θα μπορούσε να βρει «μια τεράστια ζωή»¹⁵ ακόμα και μέσα στη φυλακή. Από τη φυλακή, η συζήτηση περνάει στην εξιστόρηση μιας ματαιωθείσας εκτέλεσης ενός γνωστού του πρίγκιπα που είχε περάσει χρόνια έγκλειστος: ο πρίγκιπας Μίσκιν περιγράφει τις τελευταίες στιγμές του γνωστού του, πρώην θανατοποινίτη (μια εμπειρία, που λόγω της αναπάντεχης ματαίωσης της εκτέλεσης μπορεί να μεταφερθεί με τρόπο πιστευτό στον αναγνώστη), συνδέοντας σε ένα πραγματικό συλλογιστικό ακροβατισμό την εξιστόρηση αυτή με τον προβληματισμό του για την ευτυχία στη ζωή. Ο συνδετικός κρίκος είναι η *ικανότητα ή μη του ανθρώπου να βλέπει, με άλλα λόγια να ζει κάθε στιγμή σε απόλυτη συνειδητότητα*. Θα μπορούσαμε μάλιστα να υποστηρίξουμε ότι η συζήτηση κινείται γύρω από τον τρόπο με τον οποίο αξίζει, στον τρόπο με τον οποίο θα όφειλε να κοιτάζει κανείς τον κόσμο για να είναι σε θέση να τον κατανοήσει και να ευτυχίσει σ' αυτόν:

«Μου 'λεγε πως εκείνα τα πέντε λεπτά του φαινόταν μια ατέλειωτη διορία, ένας τεράστιος θησαυρός· του φαινόταν πως μέσα σε κείνα τα πέντε λεπτά θα ζήσει τόσες ζωές, που προς το παρόν δεν υπάρχει κανένας λόγος να σκέφτεται την τελευταία στιγμή (...) Λίγο μακρύτερα ήταν μια εκκλησία, κι η μορφή της μητρόπολης με τον επίχρυσο τρούλο λαμποκοπούσε μες στον ήλιο. Θυμόταν πως κοίταξε με τρομερή επιμονή κείνη τη στέγη και τις αχτίδες που αντανakλούσε το χρυσάφι της· δεν μπορούσε να ξεκολλήσει τη ματιά του απ' τις αχτίδες· του φαινόταν πως οι αχτίδες εκείνες ήταν η καινούργια του φύση, πως σε τρία λεπτά θα γίνει κατά κάποιο τρόπο ένα μαζί τους...».¹⁶

Λίγο παρακάτω ο πρίγκιπας ομολογεί στην Αγγαίτ ότι έχει παρακολουθήσει θανατική εκτέλεση.

– Δε μ' άρεσε καθόλου κι ύστερα απ' αυτό ήμουν λιγάκι άρρωστος, ομολογώ· ωστόσο πως κοίταξα σαν να μ' είχαν καρφώσει εκεί στη θέση μου, δεν μπορούσα να ξεκολλήσω τα μάτια μου.

– Και γω δε θα μπορούσα να τα ξεκολλήσω, – είπε η Αγγαίτ.¹⁷

Ύστερα, η κουβέντα επιστρέφει στην τέχνη, στη ζωγραφική. Ο πρίγκιπας, στην παράκληση της Αδελαΐδας να διηγηθεί «κάτι απ' τη θανατική εκτέλεση» επανέρχεται στο ερώτημα για το θέμα ενός ζωγραφικού πίνακα:

«Πραγματικά, πριν από λίγο, – γύρισε και της είπε ο πρίγκιπας ξαναζωηρεύοντας και πάλι λιγάκι (φαινόταν να ζωηρεύει πολύ γρήγορα και εύπιστα), – πραγματικά μου πέρασε η σκέψη, όταν μου ζητήσατε να σας βρω ένα θέμα για πίνακα, να σας δώσω το εξής θέμα: να ζωγραφίσετε το πρόσωπο του κατάδικου ένα λεπτό πριν πέσει το λεπίδι της γκιλοτίνας, όταν

στέκεται ακόμα στο ικρίωμα, πριν ξαπλώσει σε κείνο το σανίδι.

(...) Θα 'ναι ένα λεπτό ακριβώς πριν απ' το θάνατο, – άρχισε με μεγάλη προθυμία ο πρίγκιπας παρασυρμένος απ' τις αναμνήσεις του και ξεχνώντας, καθώς φαίνεται αμέσως όλα τ' άλλα, – την ίδια ακριβώς στιγμή όταν ανέβηκε τη σκαλίτσα και μόλις πάτησε πάνω στο ικρίωμα. Τότε έριξε μια ματιά προς το μέρος μου. Εγώ κοίταξα το πρόσωπό του και τα κατάλαβα όλα».¹⁸

Με αφορμή τη διήγηση του Μίσκιν για τη δημόσια εκτέλεση, στο επίκεντρο του διαλόγου μετατοπίζεται ο προβληματισμός για την ευτυχία του ανθρώπου πάντα με αναφορές στο *βλέμμα, τη ματιά, τον τρόπο με τον οποίο κοιτάει ή οφείλει να δει κανείς τα πράγματα*. Η εκτέλεση της θανατικής ποινής περιγράφεται ως στιγμή *όρασης και ενόρασης*. Το ερώτημα είναι για ποιον:

Κατ' αρχάς καλείται να καταγράψει και να περιγράψει τις τελευταίες στιγμές ενός ανθρώπου ο παρατηρητής της εκτέλεσης. Ο Μίσκιν αντίκρισε το θέαμα μιας εκτέλεσης, χωρίς να μπορεί να ξεκολλήσει τα μάτια του απ' αυτό. Ο ίδιος αφήνει να εννοηθεί μέσα από τη διήγησή του ότι η εμπειρία αυτή, σε συνδυασμό με το δίδαγμα της διήγησης του πρώην κατάδικου τον έμαθαν να *βλέπει* (σε όλο το μυθιστόρημα ο Μίσκιν «βλέπει» καλύτερα και διεισδυτικότερα απ' όλους) και να *είναι ευτυχισμένος*.

Από την άλλη έχουμε το βλέμμα κατά τις τελευταίες στιγμές του ίδιου του καταδίκου σε μια ακριβέστατη καταγραφή της πραγματικότητας, και εδώ σε ένα είδος ενόρασης:

«Είναι παράξενο που σπάνια λιποθυμούν σ' αυτά τα τελευταία δευτερόλεπτα. Απεναντίας, το κεφάλι ζει τρομερά και θα πρέπει να δουλεύει, έντονα, έντονα, πολύ έντονα, σα μηχανή με όλα της τα καζάνια· φαντάζομαι πως οι διάφορες σκέψεις όλο και χτυπούν σα σφυριές το μυαλό, όλες τους μισοτελειωμένες, ίσως-ίσως και γελοίες μάλιστα, κάτι σκέψεις εντελώς άσχετες: «να, κείνος εκεί κοιτάει – έχει μια κρεατοελιά στο κούτελο, να, του δήμιου το κάτω κουμπί έχει σκουριάσει...» κι όμως, παρ' όλα αυτά, όλα τα ξέρεις και τα καταλαβαίνεις...».¹⁹

Επομένως και ο κατάδικος, λίγο πριν πεθάνει *ξέρει να κοιτάει*. Αυτό το βλέμμα αποζητά και προτείνει ο πρίγκιπας Μίσκιν να καταγράψει η Αδελαΐδα στον πίνακά της, έτσι ώστε να γνωστοποιηθεί η στιγμή αυτή της ενόρασης στον παρατηρητή της τέχνης αυτή τη φορά, αυτού που δεν παρέστη σε καμιά εκτέλεση, που όμως ενδεχομένως να οφείλει να αντικρίσει κι ο ίδιος εκείνη την άλλου είδους γνώση.²⁰

«Ζωγραφίστε το ικρίωμα έτσι που να φαίνεται καθαρά και κοντά, μονάχα το τελευταίο σκαλοπάτι· ο κατάδικος έχει πατήσει πάνω του: φτιάξτε το κεφάλι, το πρόσωπο άσπρο σαν χαρτί, τον παπά να απλώνει το χέρι του με το σταυρό· εκείνος τεντώνει άπληστα τα μελανιασμένα του χείλη και κοιτάζει και – όλα τα ξέρει. Ο σταυρός και το κεφάλι, να ο πίνακας...»²¹

Σε όλο το μυθιστόρημα, το βλέμμα του Μίσκιν, αλλά και άλλων ηρώων έχει ενεργό ρόλο στην πλοκή: η πρώτη ματιά στο πορτραίτο της Ναστάσια Φιλίποβνα κάνει τον Μίσκιν, σε μια στιγμή ενόρασης όταν αντικρίζει αυτή τη φορά όχι τη βία αλλά την ομορφιά, να διαγνώσει τον χαρακτήρα της πρωταγωνίστριας, το παρελθόν της, τη μοίρα που την περιμένει. Το βλέμμα του δολοφόνου Ραγκόζιν καταδιώκει από μόνο του τον διαισθητικό και επιληπτικό Μίσκιν, σαν να μην προέρχεται από κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο – δεν αναφέρεται πρόσωπο, μόνο το βλέμμα. Η Ναστάσια Φιλίποβνα, πριν εγκαταλείψει την ομήγυρη για να ακολουθήσει τον Ραγκόζιν στην καταστροφή της, προτρέπει τον Γκάνια να πιάσει τα χρήματα από τη φωτιά για να «κοιτάξει την ψυχή του», ενώ ο Ιππόλυτος, λίγο πριν πεθάνει, ζητάει να κοιτάξει για τελευταία φορά «τον άνθρωπο» στο πρόσωπο του Μίσκιν. Συχνά, τα ενύπνια οράματα του ήρωα, τα όνειρά του αναφέρονται για να υποστηρίξουν τη μια ή την άλλη ψυχική διάθεση, πρωτίστως μάλιστα προαίσθηση. Τι εννοώ; Στο μυθιστόρημα αυτό, οι ήρωες βλέπουν διαφορετικά, το βλέμμα τους δε, τους χαρακτηρίζει, τους ξεχωρίζει. Το βλέμμα ως χαρακτηριστικό του ήρωα, αλλά και ως στιγμή αποκάλυψης, ενόρασης, αποτελεί λοιπόν σταθερό μοτίβο σε όλο τον *Ηλίθιο*, συνιστώντας συγχρόνως μια πολύ συγκεκριμένη στάση απέναντι στη ζωή και προϋπόθεση ευτυχίας μέσω της αυξημένης συνειδητότητας που παρέχει.

Για τον Ντοστογιέφσκι, ο άνθρωπος ενίοτε αντικρίζει τον κόσμο με τη φρίκη του παρατηρητή της θανατικής εκτέλεσης, με τη λαχτάρα για ζωή του θανατοποινίτη, ή και με την ευαισθησία του παιδιού. Στον *Ηλίθιο*, το να μάθει κανείς να κοιτάει προτείνεται ως μοναδικός τρόπος για να κερδίσει την «τεράστια ζωή». Ο καταδικασμένος πάντα υπάρχει περίπτωση να αναγνωρίσει τη δυνατότητα αυτής της ευτυχίας, αν όμως εκτελεστεί, η ευτυχία αυτή (μέσω της ενόρασης), δεν θα του χαριστεί, γιατί η ζωή του θα διακοπεί: αντί έστω να φυλακιστεί –στη φυλακή μπορεί κανείς, ακόμα κι εκεί να νιώσει όλο το εύρος της ζωής, να ζήσει την «τεράστια ζωή»– ο κατάδικος θα εκτελεστεί.²²

Η σύνδεση του βλέμματος, της συνειδητής ματιάς λίγο πριν από την κρίσιμη καμπή στη ζωή των ηρώων του, τη στιγμή που οι ήρωες βρίσκονται το «κατώφλι» κατά τον Μιχαήλ Μπαχτίν, διαφαίνεται και στις σκέψεις του Ρασκόλνικοφ από το *Έγκλημα και Τιμωρία* που γράφτηκε τρία χρόνια πριν απ' τον *Ηλίθιο*, το 1866. Ο Ρασκόλνικοφ μέχρι το έγκλημά του συνοδεύεται από μια παράξενη, μεταφυσική σχεδόν διαισθητικότητα και μια αυξημένη, πυρετώδη αντίληψη των πραγμάτων γύρω του. Στον δρόμο προς το σπίτι της γριάς τοκογλύφου όπου σε λίγο θα σκοτώσει με ένα τσεκούρι αυτή και την αδελφή της, σκέφτεται: «Σίγουρα κι οι μελλοθάνατοι που πάνε να τους εκτελέσουν έτσι θα κολλάνε με τη σκέψη τους σ' ό,τι τυχαίνει να δουν στο δρόμο...».²³ Εδώ, η ιδέα της ενόρασης που στον *Ηλίθιο* συναρτάται με την επικείμενη εκτέλεση του θανατοποινίτη, συνδέεται με την επικείμενη διάπραξη του φόνου. Στο *Έγκλημα και Τιμωρία* το ίδιο το έγκλημα εξισώνεται μέχρι ενός ορισμένου σημείου με την ποινή, με

την τιμωρία – η πορεία προς το έγκλημα παρομοιάζεται με την πορεία προς το ικρίωμα. Είναι μια πορεία πάθους και πόνου που εν τέλει θα οδηγήσει στη λύτρωση: τιμωρία του Ρασκόλνικοφ στο τέλος του βιβλίου είναι η εξορία – ο Ντοστογιέφσκι περιγράφει στον επίλογο του βιβλίου του τη βαθμιαία επιστροφή του ήρωά του στη ζωή. Είναι προφανές ότι η εξορία, όπως και η φυλακή στον *Ηλίθιο* κυριολεκτικώς προτείνονται αντί της θανατικής ποινής.

4. Η θανατική καταδίκη ως κατάργηση της ελεύθερης βούλησης και άρα ως αναίρεση της ίδιας της ανθρωπίνης υπόστασης

Ο Ντοστογιέφσκι, από την επιστροφή του από την εξάχρονη εξορία του στη Σιβηρία (1849-1855) και εξής, έχοντας κάνει μια σημαντική στροφή απέναντι στους σοσιαλιστές με τις ιδέες των οποίων φλέρταρε πριν τη δική του καταδίκη σε θάνατο, την απρόσμενη αμνήστευση και εκτοπισμό και μέσα από την εμμονή του στη ρωσική πολιτιστική και θρησκευτική παράδοση ως απάντηση στον δυτικόφερτο ρασιοναλισμό, στην κοινωνιολογική εξήγηση του εγκλήματος, την οποία ασπάζονταν όλοι οι προοδευτικοί κύκλοι της εποχής του και οι σοσιαλιστές της των μέσων του 19ου αιώνα, πρότεινε την ελευθερία της ανθρωπίνης βούλησης. Ειδικά μετά τις επαναστάσεις του 1848, οι ρώσοι διανοούμενοι απέρριπταν τη θανατική ποινή, στηριζόμενοι στο επιχείρημα της κοινωνικής αδικίας που ωθεί τον άνθρωπο προς το έγκλημα. Μαχητικά υπέρ της κατάργησης της θανατικής ποινής είχαν ήδη ταχθεί ο εξόριστος Αλεξάντερ Γκέρτσεν (ή Χέρτσεν) (Aleksandr Gercen), ο Νικολάι Τσερνισσέφσκι (Nikolaj Černyševskij), ο Νικολάι Πίσαρεφ (Nikolaj Pisarev) και άλλοι σοσιαλιστές διανοητές.

Ο Ντοστογιέφσκι λοιπόν, παρόλο που στο αποτέλεσμα (την απόρριψη της θανατικής ποινής) τασσόταν μαζί τους, στο συλλογισμό του διαφοροποιήθηκε έντονα από νωρίς, ακολουθώντας ένα μονοπάτι πολύ πιο δύσκολο, αρνούμενος δηλαδή να εξετάσει οποιοδήποτε κοινωνικό αίτιο του εγκλήματος, οποιαδήποτε συλλογική ευθύνη (που βέβαια θα τον διευκόλυνε να απορρίψει τη θανατική ποινή με τον τρόπο που το έκαναν οι σύγχρονοί του σοσιαλιστές διανοητές).²⁴ Ήδη στο *Υπόγειο*, πέντε χρόνια πριν από τον *Ηλίθιο*, το 1864, είχε εξισώσει την ανθρώπινη φύση με την έννοια της ελευθερίας της βούλησης ακόμα και με κόστος την ίδια την παραίτηση από τα αγαθά μιας εκ των άνω παραχωρηθείσας καλοπέρασης. Η απόδοση της εγκληματικότητας στην κοινωνική αδικία και τη γενικότερη μορφωτική ένδεια που επικρατούσε τον εξόργιζε γιατί εμμέσως έκρινε την κατ' αυτόν ανεξάρτητη από υλικές απολαύσεις ανθρωπινή φύση ως ύποπτη για ωφελμισμό. Στην κοινωνιολογική αιτιολόγηση του εγκλήματος ο Ντοστογιέφσκι αντέτασσε την φιλοσοφικο-ψυχολογική: η ελεύθερη βούληση του ανθρώπου τον οδηγεί σε μια συχνά αυτοκτονική παράβλεψη της προοπτικής του να ευτυχήσει, μια παράβλεψη που γίνεται στο όνομα της εξέγερσης και μόνο, πέρα από κάθε λογική και αίσθηση του ατομικού συμφέροντος: «Ο άνθρωπος έχει ανάγκη από μια μονάχα ανεξάρτητη βούληση, ο,τιδήποτε κι αν του στοίχιζε αυτή η ανε-

ξαρτησία και σε ο,τιδήποτε κι αν τον οδηγούσε», είχε γράψει στο Υπόγειο.²⁵ Για τον Ντοστογιέφσκι, εγκληματίας θα μπορούσε να γίνει οποιοσδήποτε οποτεδήποτε μέσα από μια λανθασμένη αντίληψη της προσωπικής του ελευθερίας και των ηθικών ορίων της. Ο Ντοστογιέφσκι, με αυτόν τον τρόπο, συνδυάζοντας δηλαδή τον έγκλημα με την κατ' αυτόν εκχωρημένη απ' τον Θεό ελεύθερη βούληση του ανθρώπου αρνιόταν να εξετάσει άλλα πέραν απ' τα αυστηρώς ηθικά αίτια της πράξης. Επειδή όμως όπως και η ελεύθερη βούληση, η ζωή, καθώς και το δικαίωμα να την αντικρίσουμε, να τη δούμε ακόμα και μέσα από τη φυλακή μάς έχει επίσης εκχωρηθεί από τον Θεό, ο Ντοστογιέφσκι απέρριπτε τη θανατική ποινή. Κανείς δεν είχε το δικαίωμα, μελετημένα και δικαιωματικά, μέσα από τον ανθρώπινο νόμο να αφαιρέσει από τον άνθρωπο τη δυνατότητα της ενόρασης, της ηθικής σωτηρίας με τη δική του, ελεύθερη βούληση, την ίδια που ενδεχομένως τον είχε οδηγήσει στο έγκλημα. Έτσι όμως ο Ντοστογιέφσκι τελικώς αναδεικνύεται σε ακόμα πιο απόλυτο αρνητή της θανατικής ποινής απ' όλους τους συγχρόνους του. Πιο συγκεκριμένα: με την κοινωνιολογική επιχειρηματολογία, η άρση της κοινωνικής αδικίας και η δημιουργία μιας κοινωνίας ιδανικής, θεωρητικώς θα επέτρεπε κάποια στιγμή τη θανάτωση των παραβατών. Δεν θα υπήρχε με άλλα λόγια πλέον η πρότερη αδικία που θα είχε υπομείνει ο εγκληματίας, η οποία σύμφωνα πάντα με την κοινωνιολογική προσέγγιση του ζητήματος θα τον είχε οδηγήσει στο έγκλημα, και η οποία θα καθιστούσε τη θανατική ποινή απαγορευτική.

Η σαφής αυτή ηθικο-θρησκευτική προσέγγιση υπογραμμίζεται και από μια άλλη σκηνή στον *Ηλίθιο*. Εκεί, ο καταδικασμένος σε θάνατο από την αρρώστιά του νεαρός ήρωας, Ιππόλυτος αναφέρεται στον πίνακα του Χόλμπαϊν (Holbein) του Νεότερου, με θέμα τον Χριστό στον τάφο. Ο Χριστός παρουσιάζεται μέσα από την περιγραφή του Ιππόλυτου μετά το μαρτύριο της δημόσιας εκτέλεσής του πιο ανθρώπινος από ποτέ – ως «το πτώμα ενός ανθρώπου». Και πάλι ένα έργο τέχνης έρχεται να τραβήξει το βλέμμα των πρωταγωνιστών και να συνδέσει την εικόνα του νεκρού Χριστού με τη θανατική καταδίκη, μετά από «μαρτύρια»:

«Ο πίνακας παρίστανε το Χριστό λίγο μετά την Αποκαθήλωση.(...)... είναι κυριολεκτικά το πτώμα ενός ανθρώπου που πριν σταυρωθεί είχε υποφέρει ατελείωτα μαρτύρια, που τον είχαν πληγώσει, τον είχαν μαστιγώσει, τον είχαν χτυπήσει οι φρουροί... (...) ... ο καλλιτέχνης έχει απεικονίσει μονάχα τη φύση και πραγματικά έτσι θα 'πρεπε να 'ναι το πτώμα ενός ανθρώπου, όποιος κι αν είναι αυτός ύστερα από τόσα μαρτύρια.»²⁶

Το γεγονός όμως ότι ο Χριστός υπέστη τη σταύρωση για όλους και αναστήθηκε, υποδεικνύοντας έτσι την αξία της ζωής και της πνευματικής ανάστασης, μοιάζει να στερεί τη θανατική καταδίκη από οποιαδήποτε σκοπιμότητα ή αξία: η εκτέλεση θα καταργούσε κάθε πιθανότητα «ανάστασης» με τη μεταφορική της πάντα έννοια για τον άνθρωπο – κατά το πρότυπο της θείκης ανάστασης που συνέβη για

φορά για πάντα και για χάρη όλων. Σύμφωνα πάντα με τη συλλογιστική του Ντοστογιέφσκι, όλοι, και προπάντων οι εγκληματίες, θα μπορούσαν κάποια στιγμή να βρεθούν σε μια καμπή της ζωής τους, όπου η ματιά τους, ο τρόπος να κοιτάνε θα άλλαζε τόσο, που θα τους επέτρεπε ενδεχομένως να γνωρίσουν την «τεράστια ζωή», την ευτυχία. Η πορεία του Χριστού προς τον σταυρό και η επακόλουθη ανάσταση έχει κατά κάποιον τρόπο εξαγοράσει για τους ανθρώπους το δικαίωμα στη δυνατότητα να βιώσουν τη στιγμή της ενόρασης και να γνωρίσουν την «τεράστια ζωή», με τη δική τους, ελεύθερη απόφαση.

Αντιθέτως, ο καταδικασμένος σε θάνατο δεν μπορεί να ελπίζει στη σωτηρία ως απόρροια της ελεύθερης, δικής του απόφασης. Το αμετάκλητο της θανάτωσής του, του στερεί κάθε δυνατότητα δικής του απόφασης για την ηθική ανάστασή του, η «σωτηρία» παρουσιάζεται ως καταναγκαστική και άρα αναιρεί την ανθρώπινη υπόστασή του ως ελεύθερου πλάσματος. Ο Ιππόλυτος (καταδικασμένος σε θάνατο από την ανίατη αρρώστιά του) προσπαθεί να ξεφύγει από το αδιέξοδο στο οποίο οδηγείται ένας άνθρωπος καταδικασμένος σε θάνατο, προσπαθεί δηλαδή να ανατρέψει την αφαίρεση της ανθρώπινης υπόστασής του, ως όντος ελεύθερου να αποφασίζει για τον εαυτό του και την εξέλιξή του, μέσα από την απόφασή του να αυτοκτονήσει:

«Μα τώρα, τώρα που μου έχουν πια διαβάσει τη θανατική μου καταδίκη και ξέρω πότε θα πεθάνω; Ποια ηθική έχει ανάγκη εκτός απ' τη ζωή σας και τον τελευταίο σας ρόγχο που μ' αυτόν θα παραδώσετε και το τελευταίο μόριο της ζωής ακούγοντας τις παρηγοριές του πρίγκιπα, που θα φτάσει το δίχως άλλο με τις χριστιανικότερες αποδείξεις του στο ευτυχές συμπέρασμα πως ουσιαστικά είναι πολύ καλύτερο να πεθάνετε; (Κάτι χριστιανοί σαν κι αυτόν φτάνουν πάντοτε σ' αυτό το συμπέρασμα: είναι η αγαπημένη τους αδυναμία).»²⁷

Είναι προφανές λοιπόν ότι ο Ντοστογιέφσκι αντιτάσσεται στη θανατική ποινή κυρίως με ηθικο-θρησκευτική επιχειρηματολογία, ανατρέποντας όμως τη θεολογική κατάφασή της ακριβώς λόγω της προσήλωσής του στην ελευθερία της ανθρώπινης βούλησης.²⁸ Το κυριότερο επιχειρήμα του κατά της θανατικής ποινής φαίνεται ότι είναι η ίδια η δυνατότητα, η προοπτική της αλλαγής της ζωής του καθενός προς το καλύτερο στη ζωή και όχι μετά θάνατον, όπως ενδεχομένως θα θεωρούσε κάθε ιερέας που δίνει την τελευταία μετάληψη σε έναν θανατοποινίτη πριν την εκτέλεσή του.²⁹ Σύμφωνα με τον Μιχαήλ Μπαχτίν,

«Στον κόσμο του Ντοστογιέφσκι, ο θάνατος δεν μπορεί να έχει καμία σημασία στην ολοκλήρωση και το φωτισμό της ζωής. Ο Ντοστογιέφσκι δεν θα περιέγραφε το θάνατο των ηρώων του, θα περιέγραφε τις κρίσεις και τα γυρίσματα της ζωής τους, θα περιέγραφε δηλαδή τη ζωή τους στο κατώφλι.»³⁰

– τη στιγμή της ενόρασης θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει.

Η συζήτηση υπέρ ή κατά της θανατικής ποινής στη Ρωσία σήμερα κινείται ερήμην της φιλοσοφίας και της ηθικής. Είναι κατ' ανάγκην πολιτική, αφού υπακούει στη λογική της αποτρεπτικότητας (επίδοξοι εγκληματίες θα φοβηθούν λόγω του κινδύνου εκτέλεσής τους), αλλά και στην προοπτική της εκδίκησης-τιμωρίας. Η αντιπαράθεση τελευταία αναφέρεται κυρίως στα γεγονότα του Μπεσλάν, ενώ από την αρχή κιάλας της προεδρίας του Πούτιν, πολλοί ήταν αυτοί που ζητούσαν εκτέλεση των όποιων «τρομοκρατών» στην Τσετσενία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Αλεξάντρ Σολζενίτσιν, ο οποίος ζήτησε την καταδίκη σε θάνατο όλων των Τσετσένων «τρομοκρατών».³¹ Με αφορμή τη δέσμευση της Ρωσίας απέναντι στο Συμβούλιο της Ευρώπης για την κατάργησή της και τις αλληπάλληλες απορριπτικές ψηφοφορίες της Δούμας για αλλαγή του Συντάγματος στο σημείο αυτό (η τελευταία έλαβε χώρα στις 8/12/2006), στο διαδίκτυο λαμβάνουν χώρα διάλογοι σε διάφορα fora σχετικά με τη θανατική ποινή. Είναι ενδιαφέρον, ότι πολλοί απ' τους συμμετέχοντες –νέοι άνθρωποι οι περισσότεροι– προτάσσουν το επιχείρημα της εκδίκησης για τα αδικηθέντα θύματα των όποιων δολοφόνων-καταδικασθέντων. Πολύ συχνά προβάλλεται το ότι «η Ρωσία δεν είναι Ευρώπη», αλλά και το ότι στην Αμερική η θανατική ποινή δεν έχει καταργηθεί.³² Από την άλλη, οργανώσεις για τα δικαιώματα του ανθρώπου και ακτιβιστές αγωνίζονται για την κατάργηση της θανατικής καταδίκης και την εναρμόνιση της νομοθεσίας με τα ευρωπαϊκά πρότυπα.³³ Συνεπείς στον όρο του Συμβουλίου της Ευρώπης, δεν αρκούνται στο ότι από το 1996 έχουν ανασταλεί όλες οι εκκρεμούσες εκτελέσεις θανατοποινιτών στη χώρα. Όπως θα ήταν αναμενόμενο και οι δικές τους θέσεις είναι πραγματιστικές: έχει αποδειχθεί ότι η θανάτωση των θανατοποινιτών δεν δρα αποτρεπτικά στους επίδοξους εγκληματίες, τα δικαστικά λάθη είναι τόσο πολλά που δεν αφήνουν περιθώρια για αμετάκλητες και τελικές «λύσεις» όπως μια εκτέλεση κλπ. Είναι προφανές ότι όλοι, τόσο οι προασπιστές, όσο και οι αρνητές της θανατικής ποινής στη Ρωσία, ξεχνάνε ότι στη Ρωσία υπάρχει μια πολύ μακρά παράδοση τεκμηριωμένης και μαχητικής απόρριψης της θανατικής ποινής, μέρος της οποίας αποτελεί και ένας απ' τους σημαντικότερους ρώσους πεζογράφους –ο Ντοστογιέφσκι– με τη δική του, ιδιότυπη, μάλλον φιλοσοφική –και άρα σπάνια– προσέγγιση του ζητήματος.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Παρουσιάστηκε για πρώτη φορά σε ημερίδα με θέμα τη θανατική ποινή που διοργάνωσε η Γιώτα Κραβαρίτου στην Νομική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στις 4 Μαΐου 2006.
- 2 Για την ιστορία της θανατικής ποινής στη Ρωσία, βλ. κυρίως: S. V. 'il'cov, *Smertnaja kazn' v istorii Rossii*, IKD Zercalo-M., Μόσχα 2002; W. Adams, "Capital Punishment in Imperial and Soviet Criminal Law", *The American Journal of Comparative Law* 1970, τχ. 18(3), σελ. 575-594; Alexander Mikhlin, *The Death Penalty in Russia*. Simmonds and Hill Publishing Ltd., Λονδίνο 1999; Alexander N. Domrin, *The Limits of Russian Democratization*:

Emergency Powers and State of Emergency. Routledge (=BASEES Routledge Series on Russian and East European Studies), N. Y. 2006.

- 3 Πρβλ. Roger G. Hood, *The Death Penalty: A Worldwide Perspective*. Oxford University Press, Λονδίνο 2003, σελ. 30 καθώς και Sinikukka Saari, Human Rights Cooperation between Russia and European Intergovernmental Organizations: A One-Way Transference of Norms or a Mutual Process of Adaptation?, *VPI Working Papers*, The Finnish Institute of International Affairs. Ελσίνκι 2006, σελ. 20.
- 4 Πληροφορίες από τη ρωσική ΜΚΟ "Moscow Center for Prison Reform". Σημειώνεται ότι από τα 46 κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης μόνο η Ρωσία διατηρεί τη θανατική ποινή ακόμα. Η τελευταία προτροπή να τεθεί τέρμα σε αυτή την κατάσταση έγινε απ' τον ΓΓ του Συμβουλίου της Ευρώπης, στη γαλλική εφημερίδα *Le Figaro* στις 2/2/2007.
- 5 Sinikukka Saari, ό.π., σελ. 14, 16, 18-19. Τον Φεβρουάριο του 2002, οπότε και έγινε η τελευταία ψηφοφορία στη Δούμα σχετικά με την κατάργηση της θανατικής ποινής, η συντριπτική πλειοψηφία των βουλευτών απ' όλες τις παρατάξεις απέρριψαν την αλλαγή αυτή.
- 6 Σύμφωνα με έρευνα της ρωσικής εταιρείας δημοσκοπήσεων "FOM". Πρβλ. Michail Pozdnjaev, "Moratorij na 'alost'. Podavljaju 'ee bol' instvo na'ich sogra'dan vystupajut za vozvra'enie smertnoj kazni", *Novye izvestija* 27/2/2006.
- 7 Πρβλ. Kh. L. Ritter, The Russian Death Penalty Dilemma: Square pegs and Round Holes", *Case Western Reserve Journal of International Law* 2000, τ. 32:129, σελ. 140.
- 8 Jaques Derrida, Elisabeth Roudinesco, *Συνομιλίες για το αύριο*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, (επιμ.) Α. Στυλιανού, «Μεταίχμιο», Αθήνα 2005, σελ. 344-356.
- 9 Jaques Derrida, Elisabeth Roudinesco, *Συνομιλίες για το αύριο*, ό.π. σελ. 343.
- 10 Ό.π., σελ. 337 και 341
- 11 Είναι χαρακτηριστικό, ότι στο γνωστό και στον Ντοστογιέφσκι "Le dernier jour d' un condamné" (1829) του Βίκτορα Ουγκό (μεταφράστηκε στα ρωσικά το 1860 απ' τον αδελφό του Ντοστογιέφσκι Μιχαήλ), η επιχειρηματολογία εστιάζεται στο απάνθρωπο της ίδιας της εκτέλεσης, ενώ στον πρόλογο της έκδοσης του 1832 από τον ίδιο τον Ουγκό τονίζεται κυρίως η κοινωνική αδικία που οδήγησε στο έγκλημα και στην ακόμα τρομερότερη αδικία της εκτέλεσης. Το έργο αυτό του Ουγκό, πρόσφατα μεταφράστηκε εκ νέου (για έκπη φορά μετά την πρώτη του μετάφραση το 1868) και επανεκδόθηκε στα ελληνικά: Βικτόρ Ουγκό, *Η τελευταία ημέρα ενός θανατοποινίτη*, μτφρ. Αγγέλα Βερυκοκάκη, «Νάρκισσος», Αθήνα 2006.
- 12 Οι αναφορές στη θανατική ποινή γίνονται ήδη στο 2ο και 4ο κεφάλαιο του μυθιστορήματος αντίστοιχα. Στην πλέον έγκυρη έκδοση του έργου του Ντοστογιέφσκι, αυτήν της Σοβιετικής Ακαδημίας Επιστημών, βλ.: F. M. Dostoevskij: *Idiot*. Polnoe Sobranie So'inenij v tridcati tomach. "Nauka", Leningrad 1973, τ. 8, σελ. 19-21 και σελ. 51-57.
- 13 Προφανώς, ο Ντοστογιέφσκι αναφέρεται στη μεγάλη μεταρρύθμιση του ποινικού κώδικα στην τσαρική Ρωσία το 1863/64. Ήταν η χρονιά κατά την οποία απαγορεύτηκε ο ξυλοδαρμός με κνούτο που επιβαλλόταν σε ποινικούς κρατούμενους και τις περισσότερες φορές επέφερε το θάνατο, μια και κατά τ' άλλα δεν γνωρίζουμε για κατάργηση της θανατικής ποινής στα μέσα του 19ου αιώνα. Η συγκεκριμένη μεταρρύθμιση, παρά τις αντίθετες γνωμοδοτήσεις σημαντικών δικαστών και νομικών της εποχής, διατηρούσε το δικαίωμα του τσάρου να παρεμβαίνει και να μετατρέπει τις ποινές σε θανατικές για πολιτικές υποθέσεις.
- 14 Η μετάφραση είναι του Άρη Αλεξάνδρου, στις εκδ. «Γκοβόστη». Στο ρωσικό κείμενο, βλ. σελ. 50.
- 15 Ό.π., σελ. 51.
- 16 Ό.π., σελ. 52.
- 17 Ό.π., σελ. 54.
- 18 Ό.π., σελ. 55.
- 19 Ό.π., σελ. 56.
- 20 Ο αμερικανός σλαβολόγος Ρόμπερτ Τζάκσον (Robert L. Jackson), σε μια μελέτη του για τον τρόπο με τον οποίο ο Ντοστογιέφσκι και ο Τουρκγκένιεφ

(Turgenev) κρίνουν τη βία της θανατικής ποινής, επισημαίνει πως και οι δυο τους εμμένουν στο «βλέμμα» του παρατηρητή της εκτέλεσης της ποινής. Εξετάζει πώς αντιμετωπίζουν οι δυο συγγραφείς την ποινή με γνώμονα κυρίως το πώς και το εάν ο εκάστοτε παρατηρητής-αφηγητής «βλέπει» ή όχι ως το τέλος τη σκηνή της εκτέλεσης. Στα αποσπάσματα στον *Ηλίθιο* για τη θέση του παρατηρητή της εκτέλεσης ο Τζάκσον εντοπίζει τις απαρχές ενός φιλοσοφικο-λογοτεχνικού διαλόγου ανάμεσα στον Ντοστογιέφσκι και τον Τουργκένιεφ, παραπέμποντας κυρίως σε ένα κείμενο του δεύτερου με τίτλο «Η εκτέλεση του Τρόπμαν» που γράφτηκε λίγο αργότερα από τον *Ηλίθιο*, το 1870. Στο κείμενο αυτό, ο Τουργκένιεφ κατέγραφε την εμπειρία του της παρακολούθησης ενός αποκεφαλισμού στη Γαλλία και εξέφραζε την αγανάκτησή του για τη θανατική ποινή γενικότερα ή «τουλάχιστο για το δημόσιο χαρακτήρα των εκτελέσεων», διηγούμενος πώς ο ίδιος, την τελευταία στιγμή, αισθάνθηκε τέτοιο αποτροπιασμό που *απέστρεψε το βλέμμα*. Ο Ντοστογιέφσκι σε μια επιστολή του προς τον εκδότη Στράχοφ (Strachov) κατέκρινε τη στάση αυτή του Τουργκένιεφ, επιμένοντας ότι ακριβώς αυτή τη στιγμή κανείς δεν δικαιούται να αποστρέψει το βλέμμα, και ότι, αντιθέτως, ο καθένας *υποχρεούται* να κοιτάξει. Για τα παραπάνω πρβλ. Robert L. Jackson, "The Ethics of Vision I. Turgenev's "Execution of Tropman" and Dostoevsky's View of the Matter", *Dialogues with Dostoevsky. The Overwhelming Questions*, Stanford University Press, Stanford, Ca. 1993, σελ. 29-54. Η επιστολή προς τον Στράχοφ, γράφτηκε στις 11/11/1870. Για τη θανατική ποινή και τον Τουργκένιεφ, βλ. William C. Brumfield, "Invitation to a Beheading: Turgenev and Tropman", *Canadian-American Slavic Studies* 1983, τχ. 17(1), σελ. 79-88.

21 Η υπογράμμιση από τον συγγραφέα. F. M. Dostoevskij: *Idiot*, ό.π., σελ. 56.

22 Η τελευταία παράγραφος από το *Έγκλημα και Τιμωρία* είναι ως προς αυτή την προοπτική, αποκαλυπτική: «Όμως εδώ αρχίζει μια άλλη ιστορία – η ιστορία ενός ανθρώπου που ξαναγεννήθηκε σιγά-σιγά, που έγινε καινούργιος άνθρωπος, που πέρασε από έναν κόσμο σ' έναν άλλον, που μιλήθηκε σε μια νέα, άγνωστη πραγματικότητα. Αυτό μπορεί νάναι το θέμα μιας άλλης ιστορίας, μα η δική μας ιστορία τελειώνει εδώ.» (Το παραπάνω απόσπασμα είναι επίσης σε μετάφραση Άρη Αλεξάνδρου. Το αντίστοιχο ρωσικό κείμενο: F. M. Dostoevskij: *Prestuplenie in nakazanie*. Polnoe Sobranie So'inenij, ό.π., τ. 6, σελ. 420.

23 Ό.π., σελ. 60.

24 Για τον Ντοστογιέφσκι της συζήτησης για τη θανατική ποινή έχει προηγηθεί ο προβληματισμός πάνω στα αίτια της εγκληματικής πράξης ήδη με τις *Αναμνήσεις απ' το σπίτι των πεθαμένων* και με το *Έγκλημα και Τιμωρία* (1866), και θα συνεχιστεί στους *Δαίμονες* (1871) και στους *Αδελφούς Καραμάζοφ* (1878).

25 F. M. Dostoevskij: *Zapiski iz podpol'ja*, Polnoe Sobranie So'inenij, ό.π., τ. σελ. 113. Η υπογράμμιση του συγγραφέα.

26 F. M. Dostoevskij: *Idiot*, ό.π., σελ. 339.

27 Ό.π., σελ. 343.

28 Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως δεν τον απασχολούσαν τα συνήθη ερωτήματα για την απανθρωπιά της εκτέλεσης δια του αποκεφαλισμού για παράδειγμα. Ο Ντοστογιέφσκι στο πρώτο περιοδικό που εξέδωσε μαζί με τον αδελφό του, το *Vremja* (Ο καιρός), είχε ασχοληθεί με κάποιες περιφημες υποθέσεις στη Γαλλία σε άρθρα του το 1861 και το 1862 αντίστοιχα. Ένα θέμα που τον απασχολούσε πολύ σχετικά με την εκτέλεση ήταν το εάν μετά την αποκοπή του κεφαλιού στη γκιλοτίνα, εξακολουθούσε να υπάρχει συνειδητότητα. Ο ρώσος φιλόλογος V. A. Tunimanov που εντόπισε την επανάληψη του μοτίβου αυτού στο έργο του Ντοστογιέφσκι, αναφέρει ένα άρθρο του 1834 στον ρωσικό τύπο με τον τίτλο «Η συνέχιση της ζωής μετά τον αποκεφαλισμό» και το οποίο ο συγγραφέας αναφέρει ότι είχε διαβάσει ως έφηβος (ήταν το 1834 δεκατριών χρονών) και είχε εντυπωσιαστεί πολύ! Γι' αυτό πρβλ. V. A. Tunimanov: "Nekotorye osobennosti povestvovaniia v 'Gospodine Prochar'ine' F. M. Dostoevskogo", *Po'tika i stilistika russkoj literatury*. "Nauka", Leningrad 1971, σελ. 212.

Στην περιγραφή του για τον προτεινόμενο πίνακα, ο Μίσκιν, έχοντας ήδη μιλήσει για την αυξημένη συνειδητότητα του κατάδικου λίγο πριν την

εκτέλεση αναφέρεται, με παιδικό θα έλεγε κανείς δέος, στα δευτερόλεπτα πριν και μετά την αποκοπή του κεφαλιού: «...υπάρχει ένα σημείο που δεν μπορείς με κανέναν τρόπο να το ξεχάσεις κι είναι αδύνατον να λιποθυμήσεις, κι όλα, τα πάντα γυρνούν και στριφογυρνούν γύρω απ' αυτό το σημείο. Και να σκεφτεί κανείς πως αυτό συνεχίζεται ως το τελευταίο τέταρτο του δευτερολέπτου, όταν πια το κεφάλι βρίσκεται στη λαμψή και περιμένει και... Ξέρει και ξαφνικά ακούει από πάνω το να γλιστράει το σίδερο! Αυτό το δίχως άλλο θα το ακούσεις! Εγώ, αν ήμουν εκεί ξαπλωμένος, θα 'σπηνα επίτηδες το αυτί μου και θα τ' άκουγα! Ίσως να μην περνάει παραπάνω από ένα δέκατο δευτερολέπτο, μα είναι αδύνατον να μην τ' ακούσεις! Και, φανταστείτε, ως τα σήμερα ακόμα το συζητούν και λένε πως ίσως-ίσως, κι όταν ακόμα πέσει κομμένο το κεφάλι, και τότε ακόμα, για ένα δευτερόλεπτο, ίσως να το ξέρει πως είναι κομμένο – τι κάθονται και σκέφτονται!» Πρβλ. F. M. Dostoevskij: *Idiot*, ό.π., σελ. 56.

Ειρήσθω εν παρόδω: Δεν είναι εδώ αμελητέα και η επιρροή του Βίκτορα Ουγκό και του προαναφερθέντος έργου του για την τελευταία μέρα ενός θανατοποινίτη που ήταν επαρκώς γνωστό στη Ρωσία. Στο συγκεκριμένο, ο Ουγκό επίσης ασχολούνταν με τις τελευταίες στιγμές κατά την αποκεφάλιση και την πρόκληση πόνου ή μη.

29 Η μετά θάνατον δυνατότητα ανάνηψης του εκτελεσθέντος χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα υπέρ της θανατικής ποινής (εξ ου και η συμμετοχή των ιερών στην εκτέλεση με την τελευταία μετάληψη), κάτι το οποίο απέρριψε μετά βδελυγμίας ο Ουγκό στον πρόλόγο του για την έκδοση της «Τελευταία ημέρα ενός θανατοποινίτη» το 1832, επικαλούμενος τη γενικότερη απώλεια της πίστης: «Την ψυχή αυτού του ανθρώπου την σκέφτεστε; Ξέρετε σε ποια κατάσταση βρίσκεται; Τολμάτε να την ξαποστείλετε τόσο επιδέξια; Άλλοτε υπήρχε τουλάχιστον στον λαό κάποια πίστη. Την έσχατη στιγμή, η θρησκευτική πνοή που υπήρχε στον αέρα μπορούσε να μαλακώσει και τον πιο σκληρό εγκληματία: ένας ασθενής ήταν την ίδια στιγμή ένας τιμωρός: τη στιγμή που η κοινωνία του έκλεινε έναν κόσμο, η θρησκεία του άνοιγε έναν άλλον: κάθε ψυχή είχε συνείδηση του Θεού: το κρίωμα ήταν ένα σκαλοπάτι για τον ουρανό. Όμως, ποια ελπίδα εναποθέτετε στο κρίωμα σήμερα, όταν το μεγάλο πλήθος δεν πιστεύει πια;» Βλ. Βίκτορ Ουγκό, *Η τελευταία ημέρα ενός θανατοποινίτη*, ό.π. σελ. 164.

30 Μ. Μπαχτίν, *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, (μτφρ. Αλ. Ιωαννίδου), «Πόλις», Αθήνα 2000, σελ. 117.

31 Γι' αυτό βλ. Emma Gilligan, *Defending Human Rights in Russia. Sergei Kovalyov, Dissident and Human Rights Commissioner 1969-2003*. Routledge Curzon, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, 2004, σελ. 216.

32 Χαρακτηριστικές είναι οι συζητήσεις για το θέμα που γίνονται σε διάφορα fora στο διαδίκτυο (στα ρωσικά): <http://forum.mogilev.by/archive/index.php/t-1389.html>; <http://bridge.net.ua/forum/viewtopic.php?p=11914>; <http://www.forum.lacrimosafan.ru/lofiversion/index.php/t639-300.html>; και πολλά άλλα.

33 Σημαντική συνεισφορά στο θέμα αυτό έχει κάνει η ΜΚΟ "Moscow Center for Prison Reform" που ιδρύθηκε το 1988 απ' τον Αντρέι Ζαχάροφ μαζί με πρώην πολιτικούς κρατούμενους. Επίσης η ομάδα παρακολούθησης και δημοσιοποίησης της εξέλιξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στη Ρωσία: <http://www.hro.org/>.